

УДК 398.21(=161.2):050(438)''187/191''
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.05.1200>

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ КАЗКИ НА СТОРІНКАХ ПОЛЬСЬКОГО ВИДАННЯ «ZBIOR WIADOMOSCI DO ANTROPOLOGII KRAJOWEJ»

Марина ДЕМЕДЮК
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4415-002X>
кандидат філологічних наук, наукова співробітниця,
Інституту народознавства НАН України,
відділ фольклористики,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: mdemediuk@gmail.com

Однією із центральних проблем в українському казкознавстві є нагромадження та едиція науково вартісних текстів народних казок. Сучасні дослідження потребують звернення до фольклорно-етнографічних збірників українських наративів, які вийшли у зарубіжній народознавчій періодиці. Метою запропонованої розвідки є з'ясування специфіки фольклорних матеріалів, розміщених у польській періодиці кінця XIX — початку XX ст. Об'єктом дослідження обрано народознавчий часопис «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej». Методологічну основу праці становлять принципи об'єктивності та історизму фольклору. Для атрибуції розміщених текстів використана методологія українських та зарубіжних фольклористів та народознавців (І. Франка, В. Гнатюка, А. Аарне, Л. Мушкетик та ін.).

У статті проаналізовані українські народні казки, розміщені у польському серійному виданні кінця XIX — початку XX ст. Отож хронологічні межі дослідження припадають саме на той час. Джерельною базою стали детально проаналізовані польські народознавчі видання другої половини XIX ст. З'ясована специфіка подання фольклорного матеріалу польськими збирачами та упорядниками. Методологічну основу праці становлять принципи об'єктивності та історизму фольклору, а основними методами є структурно-типологічний, метод концептуального аналізу. Простежено наукову цінність розміщених текстів, їх значення для українського казкознавства.

Ключові слова: українці, польські дослідники-аматори, народна казка, фольклорний сюжет.

Maryna DEMEDYUK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4415-002X>
Candidate of philology sciences (= Ph.D. in philology),
Researcher at the Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Folkloristic,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: mdemediuk@gmail.com

UKRAINIAN FOLKTALES IN POLISH ETHNOGRAPHIC EDITION «ZBIOR WIADOMOSCI DO ANTROPOLOGII KRAJOWEJ»

One of the central problems in Ukrainian fairytale researches is the accumulation and edition of scientifically valuable folk-tale texts. Contemporary studies require an appeal to folklore-ethnographic collections of Ukrainian narratives, published in foreign periodicals. *The purpose of the proposed research* is to find out the specifics of folklore materials contained in the Polish periodicals of the late 19th and early 20th centuries. *The subject of the study* is the scientific journal «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej». *The methodological basis of the work* is the principles of objectivity and historicism of folklore. The methodology of Ukrainian and foreign folklorists and ethnographers was used for attribution of the featured texts (I. Franko, V. Hnatyuk, A. Aarne, L. Mushketik, etc.).

The article analyzes the Ukrainian folk tales contained in the Polish serial of the late 19th — early 20th centuries. The specifics of the submission of folklore material by Polish collectors and organizers of editions (Z. Moshyn's'ka, O. Kolberg, E. Rulikovskyy, Ch. Neyman) have been clarified. Texts of folktales are presented in Latin transcription, mostly preserving the lexical and phonetic features of the area. However, some of the tales were translated into Polish, which resulted in the loss of the authentic sound of the narrative. The scientific value of the contained texts and their importance for Ukrainian fairytale are traced. The basic structural elements of the text have been preserved: typical initial, medial and final formulas, ornamental means (constant epithets and comparisons, reduced-frivolous vocabulary, etc). It is important that most of the collections reproduce the tradition of individual regions (Polisia, Podillya, Dnipro region).

Keywords: Ukrainians, Polish researchers, folktale, folklore plot.

Вступ. Українські народні казки стають об'єктом зацікавлення збирачів усної словесності з середини XIX ст. Зважаючи на особливості цього прозового жанру (розлогий сюжет часто із великою кількістю додаткових ходів та вставних епізодів), збирачі нерідко фіксували текст не цілісно, а в переказі по пам'яті. Тому з-поміж перших записів казок маємо не так і багато власне фольклорного тексту в живому його звучанні. Тим ціннішими для дослідників стають записи П. Куліша [1], Ігнатія з Никлович [2], в яких наявна не лише фіксація текстів, але й подекуди контекст, ситуація, в якій виконувався твір, а також подана інформація про оповідача. Усвідомлення специфіки жанру з'являється в кінці XIX у виданнях казок, надрукованих в «Етнографічному збірнику» Наукового товариства ім. Т. Шевченка [3; 4; 5].

В другій половині XIX ст. українські народні казки викликають інтерес польських етнографів-аматорів, що здійснювали записи не лише на Галичині, але й Волині та Наддніпрянщині. Цінність цих текстів насамперед у тому, що польські збирачі не володіли так досконало українською мовою, а тому фіксували казку у її живому звучанні зі збереженням лексичних та фонетичних особливостей регіонального запису. Усі казки, вміщені у польських народознавчих виданнях, подані латинкою. Часто збирачі через неможливість зафіксувати текст повністю перекладали окремі уривки польською або просто подавали сконденсований переказ сюжету. Однак зафіксовані твори дають можливість глибше зрозуміти сутність жанру, досягнути його національну самобутність, попри репрезентацію традиційних міжнародних сюжетів. *Метою* запропонованої розвідки є з'ясування місця українських народних казок із періодичного видання «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» серед збірників народної прози кінця XIX — початку XX ст. *Об'єктом* дослідження обрано казковий наратив Поділля, Полісся, Наддніпрянщини, вміщений у вказаному виданні, а *предметом* відображення у збірнику специфіки казкового епосу українців. *Методологічну основу* праці становлять принципи об'єктивності та історизму фольклору, а *основними методами* є структурно-типологічний, метод концептуального аналізу. Для формування джерельної бази здійснено детальний аналіз польських народознавчих видань другої половини XIX століття.

Основна частина. Серед польських народознавчих видань другої половини XIX — початку XX ст. цінність для українського казкознавства, поряд із «Lud. Kwartalnik etnograficzny. Organ Towarzystwa ludoznawczego» та «Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny», становить збірники фольклорних та етнографічних матеріалів, які локалізувались у Кракові — «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» та його наступник «Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne».

Так, «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» (ZWAK), яке видавала Антропологічна комісія Академії мистецтв і наук у Кракові впродовж 1877—1893 рр., є одним з перших польських наукових збірників. Редактором журналу виступив Ізидор Коперницький. У 17 томах вміщені матеріали з українських, білоруських, литовських і латвійських земель, загальні та детальні монографії, фольклор Кельце в дослідженні Владислава Сяковського, Добжинського району Олександра Петрова, с. Силезькі пісні Анджея Цінцяли, українські казки Мошинської, литовські карикатури Яна Карловича, польські казки Ізидора Коперницького [6, с. 463]. Для українського казкознавства цінність становлять такі матеріали в упорядкуванні Едварда Руліковського, Чеслава Неймана, Оскара Кольберга та Жозефи Мошинської, вміщені у 3, 8, 9 та 13 тт. збірника [7; 8; 9; 10], на аналізі яких почергово хочу зупинитися у пропонованій статті. Насамперед підкреслюю, що тексти казок подані латинкою, здебільшого зі збереженням лексичних та фонетичних особливостей місцевості. Однак частина казок вміщена в перекладі польською мовою, що призвело до втрати автентичного звучання наративу. Та не варто нехтувати перекладними текстами, адже навіть вони презентують цікаві варіанти відомих сюжетів, що робить їх цінними для українського казкознавства.

Так, у збірнику Едварда Руліковського «Zapiski etnograficzne z Ukrainy», що вміщений у 3 томі ZWAK, подано матеріали з Васильківського повіту Київської губернії, що етнографічно належить до Наддніпрянщини. Надзвичайно цікавими є варіанти легенди про Переп'ята і Переп'ятича. Прикметно, що подаючи оповідання чи легенду Е. Руліковський детально описує місце і обставини запису тексту і змальовує яскравий образ оповідача: «Казку ту оповідав селянин з околиць с. Соловійовки» [7, s. 69];

«Хлоп в Янівській корчмі оповідав мені» [7, s. 63]. У розділі «оповідання» містяться українські чарівні та соціально-побутові казки. Щоправда усі тексти, подані у перекладі польською мовою. Однак варто підкреслити цінність окремих творів. Так, містяться казки, що розробляють легендарний та билинний сюжети про Кирила Кожум'яку, про Іллю і Солов'я у формі казкового нарративу. У казці про Сученка-богатиря, що є інтерпретацією сюжету «Бій на калиновому мості» (АТУ 513А), цікавим виступає мотив плетіння сітки. Так, рибаки мають зібрати коноплі за один день, потіпати, сплести сітку і закинути в море [7, s. 69]. Мудрим радником виступає Бог в образі сивого діда. Важливо, що упорядник зберіг в оригіналі між Сучичем і Змієм, що є типовою медіальною формулою українського казкового нарративу: «Слихом слухати. Сучича у вічі не видати. Чи по волі чи по неволі?». «Добрий молодець всякий раз по волі, ніколи по неволі» [7, s. 71]. Завершується нетиповим мотивом втечі Сукевича від Змія аж до Києва, в кузню. У більшості відомих українських текстів герой тікає не від злотворця, а від старої Зміїхи, матері головного антипода.

Збірник Чеслава Неймана «Materialy etnograficzne z okolic Pliskowa w powiecie Lipowieckim zebrane p. Z.D...», вміщений у 8 томі ZWAK, презентує матеріали з Пліскова на Вінниччині, зібрані в травні-червні 1883 р. Софією Дитківською (Тобілевич) та впорядковані Ч. Нейманом. Тут міститься опис обрядів, побуту та народного вбрання українців. Фольклор Поділля систематизовано згідно поряд з піснями ліричними, обрядовими репрезентованим і низкою соціально-побутових казок та анекдотів. Серед них виокремлюються досить цікаві тексти з новелістичними сюжетами про дурних людей, жидів, неслухняних дружин, недостойних священників. Наявні також анекдотичні казки про дяка злодія, попа і Марусю, попа-перелюбника. Тексти насичені цікавими порівняннями, взятими із розмовної мови: «жінка закрутиться по хаті як муха» [8, s. 235], «поліз піп в кадуб, заривса в вовну як щур» [8, s. 236]; традиційними звертаннями чоловіка до дружини: «Жінко моя голубко» [8, s. 235]. Низка текстів про хитрого цигана, в одному з яких натрапляємо на цікавий мотив як чорти молотили: підпалили тік, а самі поставали, позакурували люльки. Циган намагається повторити, побачене, однак зазнає невдачі. Подібний

мотив наявний в текстах з Опілля, однак роль чортів виконує Бог зі святим Петром [11, с. 706]. Низка текстів про стосунки селянина з євреями презентує останніх в ролі пошехонців. Так, селянин вчить жидів розуму: виманує гроші, б'є батоном чи палкою, але жид-шинкар дурить селянина. Також презентовані сюжети, що висміюють невідповідність бажань дійсності: про стару бабу, що хотіла вийти за молодого. У казці про бабу, «що жінці порадила як з чоловіком ладнати», анекдотичний мотив поєднаний з інтертекстуальною вставкою із українського замовляння: «Брала я ту воду із-за сім гор, із-зі сім рік, в темному лузі під білим каменем у нови четвер» [8, s. 245].

«Wasni z Polesia» Оскара Кольберга, надруковані у 13 томі ZWAK, містять тексти казок записані невідомим кореспондентом в с. Борова Пінського уїзду (нині с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.) та надіслані для упорядкування О. Кольбергові. Казковий матеріал у збірнику представлений чарівними та соціально-побутовими текстами українською мовою зі збереженням фонетичних особливостей. Традиційні фольклорні сюжети (дідова і бабина дочка, летючий корабель, хитрий багач та ін.) мають низку локальних особливостей. Так, у казці «Дідова і бабина дочка» наявне пояснення неоднакового ставлення батька і матері до доньок: «баба свою ліпше любити, а дід свою не мав часу любити» [9, s. 207]. Роль дарувальника виконує вовк, але медіальна формула переведення міфологічного злотворця через поріг зберігається. Суголосний демонологічному сюжетові про заховане золото, що постає в різних формах, мотив розсіпання вовка грішми на світанку. В казці про бідного парубка ангел-помічник постає в образі маленького панича в червоних панчох, що є інтерпретацією в народній уяві вбрання багача. Сюжет про парубка, що служив у змія, отримує цікаве завершення: змії не намагається вбити парубка, а платить йому за службу. Особливістю текстів є збереження стійких ініціальних формул із структурним елементом «був собі»: «Був собі дядько» [9, s. 201], «Був собі чоловік один і пішов він собі в світ» [9, s. 202]. Важливим аспектом вважаю наявність сюжетних паралелей із польських джерел.

Найбільша кількість текстів казок міститься у збірнику Жозефи Мошинської «Wajki i zagadki ludu ukrajńskiego», що презентує репертуар Наддніпрян-

ської України, а зокрема різних повітів Київської губ. Важливо, що збережено лексичні і фонетичні особливості місцевого говору. У післямові упорядниці зазначила, що за винятком однієї казки усі інші зафіксувала сама. Наявна вказівка на особу оповідачок: Гапка Царенкова; бабуся з с. Настажкі, відома в околиці як казкарка; жінка з с. Хорувкі та Марта Бубенчиха. На жаль, упорядниці не вказує під текстом особу казкаря, а самі казки не згруповані за розділами, а подані хаотично. Чарівні казки репрезентовані сюжетами про Марка багатого, пошуки нареченої, три чудесні дарунки, викраденого хлопчика, Долю, Котигорошка, Сученка, калинову сопілку та ін. Так, текст про Марка багатого є одним із найскравішим у збірці. Він містить зображення Бога-дарувальника: у старій свитині, у постоліх мотузком перев'язаного [10, s. 73], однак збережена надзвичайна здатність Творця ходити по воді. Також натрапляємо на національні риси зображення шляхтича: чоловіки в червоних жупанах, жінки в чоботах червоних і товстим намисті [10, s. 74]. Розлога оповідь про знайдене немовля є нетиповою для казки деталізацією, що свідчить про імпровізаційний таланти оповідачки. Так, казкарка навіть дає імена названим батькам: Трохим і Марина. Інтертекстуальною вставкою є демонологічний мотив замовляння дитячого плачу — крикливиць. Нетиповим для казки є і опис місцевості: «приплило барильце до такої річечки вузенької, що одним боком до землі, а другим до льоду. А над тею річечкою стояв лісок невеликий» [10, s. 75]. У казці про Сучевича поряд з мотивом купування риби на базарі, наявне традиційне формульне вітання героя: «Слихом-слихати в вічі видати Царевича, Кухаревича і Сучевича. Чи по волі чи по неволі?» «Ні, сестро, по козацькій охоті» [10, s. 106]. Сюжет із змієборством на мосту контамінується із здобуттям нареченої з допомогою чудесних помічників. У казці про калинову сопілку викриття вбивці забезпечується завдяки введенню сліпого кобзаря, який робить з дерева до лютні струни. Життєствердним є фінал казки: «З лютні стала дівчина, як панна хороша, висока, чорноока, чорноброва. Ще краща, як перше була» [10, s. 144].

Соціально-побутові казки із аналізованого збірника Мошинської презентують гумористичні сюжети про дурнів, ледачих людей, жінку-шептуху, дурного

попа і наймита, мудру дівчину та ін. Цікавою за формою є казка-загадка, в якій оповідачка як зачин подає загадку («Біг бігуном під сонцем, убив те, що не бачив, а їв те, що не родилося. Чотирьох їло їдного, а дванадцятьох їло чотирьох. Я йшов і слід свій забирав» [10, s. 135]), а сам текст вибудовується для послідовного тлумачення елементів загадки. Яскравими образами виступають хитрий жид-шинкар, чумаки з волами, яких зустрічає нещасливий герой, баба-шептуха, литвини. Окремо варто зупинитися на казці «Кірик», що подана у віршованій формі, але зі збереженням усіх складових казкової поетики. Це авторська інтерпретація традиційного сюжету про дурного попа, що перетворюється в чорта.

Сюжети соціально-побутових та чарівних казок збірника не позбавлені етіологічної спрямованості. Так, міститься етіологічна легенда як складова фінальної формули: «А тепер так і є на світі. Котрі люде свиняковаті, то пішов рід од теї свині-дівки, а котрі їдяться меж собою як собаки, то пішов рід од теї дівки-суки... Через те такі люде мішані» [10, s. 121]. Бог за те, що Іван Святого Петра у мішок запахав, запахав у мішок Івана і підвішує в раю на вербі, щоб висів до страшного суду [10, s. 117]. Наявні класичні фінальні формули виведення із казкового світу за допомогою пострілу з гармати («Зачали вони жить, і жили, і багатіли, і мед-вино пили. По бороді текло, а в губі не було. І я там була і упила і лягла спати. Викинули мене з хати, покинули на гній, а москалі набивали пушки, пробовали чи добре стріляти та й мене вклали у пушку з гноєм та як стрільнули то мої ноги аж тут станули» [10, s. 97]). Цікавим варіантом виводу казкаря є мотив бенкетування та подальшого вимітання сліду з магічного світу казки: «Як цар баловав, то і мене призвав. І я там була, мед, вино пила. По бороді текло, а в губі не було. А як впила, під лаву лягла спати, та й як хату стали вимітати, то і мене знайшли і на смітник кинули. А курка гребла та як хвостом махнула, то я аж тут плигнула» [10, s. 119].

Видання викликали інтерес в українських дослідників, зокрема в періодичних збірниках НТШ знаходимо чимало рецензій на «Zbiór wiadomości». Вони належать провідним ученим того часу: І. Франку, М. Грушевському, В. Гнатюку [12; 13]. Так, М. Грушевський високо оцінив вартість текстової частини збірників народознавчих та фольклорних матеріалів

(О. Кольберга, Ж. Мошинської), однак висловлював жаль стосовно аматорського характеру зібрання на противагу текстам, вміщеним у «Етнографічному збірнику» НТШ [13, с. 36].

Висновки. Здійснивши стислий аналіз казкових текстів, вміщених на сторінках «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», хочу підсумувати, що більшість текстів подані зі збереженням автентичного звучання казки. Сюжети відзначаються повнотою та пишним викладом, цікавими контамінаціями та подекуди мотивами, привнесеними у казку з інших фольклорних пластів. Збережені основні структурні елементи тексту: типові ініціальні, медіальні та фінальні формули, орнаментальні засоби (сталі епітети та порівняння, зменшено-пестлива лексика). Важливо, що більшість збірників відтворюють традицію окремих регіонів (Полісся, Поділля, Наддніпрянщини), даючи змогу комплексно поглянути на українську казку як явище словесності.

1. *Записки о Южной Руси*. Издаль П. Кулишь. Санкт-Петербург: В типографии А. Якобсона, 1857. Т. 2. 354 с.
2. *Малорусские народные предания и рассказы*. Свод М. Драгоманова. Київ, 1876. 434 с.
3. Галицькі народні казки. В Берліні пов. Бродського із уст народа списав О. Роздольський. Впоряд. і порівняння додав І. Франко. *Етнографічний збірник: у 40 т.* Львів, 1895. Т. 1. 188 с.; Т. 7. 168 с.
4. Українські народні байки (Звірний епос). Т. I—II. Зібрав Володимир Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів, 1916. Т. 37—38. 559 с.
5. Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Том V: Казки з Бачки. Зібрав Володимир Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів, 1910. Т. 29. 318 с.
6. *Słownik folkloru polskiego*. Pod red. Juliana Krzyżanowskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1965.
7. *Zapiski etnograficzne z Ukrainy przez Edwarda Rulikowskiego*. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1879. Т. 3. S. 62—89.
8. Neyman Czesław. *Materialy etnograficzne z okolic Pliskowa w powiecie Lipowieckim*. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1884. Т. 8. S. 234—245.
9. *Basni z Polesia*. Podal Oskar Kolberg. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1889. Т. 13. Rozdz. 3. S. 200—207.
10. Moszynska Jozefa. *Bajki i zagadki ludu ukrajinskiego*. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1885. Т. 9. S. 73—160.
11. Демедюк М. Християнські мотиви в українських народних казках. *Народознавчі зошити*. Львів, 2016. № 3. С. 704—709.
12. Франко І. Замітка по етнографії українського народу на Волині. Франко І. *Збір. творів: у 50 т.* Київ, 1980. Т. 27. С. 210—215.
13. Грушевський М. [Рец.] *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* wydawany staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. Т. XVIII. Краків, 1895. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. 36—37.

REFERENCES

- Kulish, P. (1857). *Notes on Southern Russia* (Vol. 2). St. Petersburg. In A. Jacobson's *Typography* [in Russian].
- Drahomanov, M. (1876). *Ukrainian folktales and stories*. Kyiv [in Russian].
- Rozdol'sky, O., & Franko, I. (1895). Galician folktales. In *Ethnographic collection: 40 volumes* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
- Hnatyuk, V. (1916). Ukrainian folk tales (Animal epic) (Vol. I—II). In *Ethnographic collection* (Vol. 37—38). L'viv [in Ukrainian].
- Hnatyuk, V. (1910). Ethnographic materials from Hungarian Rus (Volume V: Tales from Bachka). In *Ethnographic collection* (Vol. 29). L'viv [in Ukrainian].
- Krzyżanowski, J. (Ed.). (1965). *Dictionary of Polish Folklore*. Warszawa: Wiedza Powszechna [in Polish].
- Rulikowski, E. (1879). Etnografic notes from Ukraine. In *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* (Vol. 3, pp. 62—89). Krakow [in Polish].
- Neumann, C. (1884). Materials from the Pliskowa districts w Powiecie Lipowiecki. In *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* (Vol. 8, pp. 234—245). Krakow [in Polish].
- Kolberg, O. (1889). Fables from Polesia. In *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* (Vol. 13, part 3, pp. 200—207). Krakow [in Polish].
- Moszynska, J. (1885). Fables and puzzles of the Ukrainians. In *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* (Vol. 9, pp. 73—160). Krakow [in Polish].
- Demedyuk, M. (2016). Christian motives in Ukrainian folk tales. *The Ethnology Notebooks*, 3, 704—709. L'viv [in Ukrainian].
- Franko, I. (1980). A note on the ethnography of the Ukrainian people in Volyn. In Franko, I. *Collection of works: in 50 vol.* (Vol. 27, pp. 210—215). Kyiv [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M. (2008) *Works: in 50 volumes* (Vol. 14, pp. 36—37). Lviv: World [in Ukrainian].